

یادداشت مصحح

امروز دیگر اصطلاح «آثار هیئت» در میان محققان تاریخ علم دوره اسلامی شناخته شده است و در مقاله‌ها و کتاب‌های متعددی در باره این دسته از آثار نجومی دوره اسلامی سخن گفته می‌شود. در ایران نیز، از زمان تأسیس رشته دانشگاهی تاریخ علم، پایان‌نامه‌هایی با موضوع ویرایش انتقادی و شرح آثار هیئت نوشته شده‌اند. بر اساس این دسته از کارها می‌توان گفت که در دوره اسلامی صورتی از نگارش آثار نجومی رایج شد که نویسندگان آنها با همراه کردن مطالب مربوط به الگوهای حرکت اجرام آسمانی و جغرافیای ریاضی تلاش می‌کردند تا نوعی کیهان‌شناسی علمی بر پایه فیزیک موجود عرضه کنند. برای این آثار حداقل یک قرینه یونانی می‌شناسیم و آن کتاب الاقتصاص بطلمیوس است. الاقتصاص را دنباله‌ای بر مجسطی دانسته‌اند که در آن بطلمیوس تلاش کرده است برای الگوهای هندسی حرکت سیارات که در مجسطی آورده بود ماهیت طبیعی دست و پا کند. در دوره اسلامی نیز چنین هدفی را در آثار هیئت می‌توان دنبال کرد. در این میان آثاری هستند که در آنها همچنان پایبندی به الگوهای هندسی مجسطی دیده می‌شود که آنها را آثار متقدم هیئت می‌نامیم و عمدتاً در سده‌های سوم و چهارم هجری نوشته شده‌اند، اما از زمانی به بعد نویسندگان آثار هیئت بر ناهمخوانی الگوهای هندسی با ماهیت طبیعی افلاک تکیه کرده‌اند و تلاش کرده‌اند الگوهای حرکت را چنان عرضه کنند که با فیزیک آسمان هماهنگ باشد. هیئت‌نویسان بعدی ابوجعفر خازن (مشهور در سده چهارم هجری) و ابن هیثم (نیمه دوم سده چهارم و نیمه نخست سده

پنجم هجری) را نخستین نویسندگان این صورت جدید معرفی کرده‌اند. از رساله‌ی خازن چیزی نمی‌دانیم اما فی هیئة العالم ابن هیثم شامل چنین مطالبی است و می‌توان گفت که کتاب او منشأ اتفاقات بعدی در هیئت نویسی شده است. فی هیئة العالم همه‌ی ویژگی‌های یک کتاب هیئت را ندارد اما آن چنان که از این تحقیق نیز برمی‌آید زمان آغاز نوشته شدن آثار هیئت را که در ساختار و فصل‌بندی مطالب قالب مشابهی دارند می‌توان اوایل سده‌ی ششم هجری دانست و احتمالاً اثری که در اینجا ویرایش انتقادی آن عرضه شده است نخستین کتاب جامع هیئت است.

داستان آشنایی من با این کتاب به زمان نوشتن پایان‌نامه‌ی دوره‌ی کارشناسی ارشد بازمی‌گردد. موضوع تحقیق من در آنجا رساله‌ی کوچکی در هیئت به فارسی از خواجه نصیرالدین طوسی به نام زبده‌ی الهیئة بود. در آن زمان و در ضمن جستجویی که در باره‌ی سنت نگارش آثار هیئت انجام می‌دادم با منتهی الإدراک فی تقاسیم الأفلاک آشنا شدم. در آن زمان نام مؤلف آن را، به پیروی دیگر محققان، ابوبکر شمس‌الدین محمد بن ابی بشر الخرقی می‌پنداشتم. بیشتر محققانی که در باره‌ی آثار هیئت دوره‌ی اسلامی مطالبی نوشته‌اند، خرقی را نخستین دنباله‌روی ابن هیثم در استفاده از مدل افلاک مجسم در تدوین کتاب‌های هیئت می‌دانند. از همان زمان بر آن شدم که تحقیقی در باره‌ی این رساله انجام دهم و این کار در پایان‌نامه‌ی دوره‌ی دکتری محقق شد. دو مدعای اصلی، یکی در باره‌ی نویسنده‌ی کتاب و یکی در باره‌ی خود کتاب، وجود داشت. در باره‌ی نویسنده، برخلاف نظر فهرست‌نویسان و دیگر محققان، شواهد نسخه‌شناختی و تاریخی نشان می‌داد که نام نویسنده ابوبکر خرقی نیست و معاصر جوان‌تر او، عبدالجبار خرقی است و در باره‌ی کتاب نیز باید دلایل این مدعا که منتهی الإدراک نخستین اثر جامع هیئت است فراهم می‌آمد. همه‌ی این دلایل و نیز جایگاه این کتاب در سنت هیئت‌نویسی در رساله‌ی دوره‌ی دکتری بنده در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی با عنوان «بررسی سنت نگارش هیئت در دوران اسلامی به همراه تصحیح، ترجمه، شرح و پژوهش تطبیقی رساله‌ی منتهی الإدراک فی تقاسیم الأفلاک نوشته‌ی بهاء‌الدین خرقی» به راهنمایی استاد گرامی، دکتر حسین معصومی همدانی و مشاوره‌ی دکتر محمد باقری تدوین شدند. از آن زمان تا به امروز که این کتاب برای انتشار آماده شده است، حدود هشت سال گذشته

است. در این سال‌ها شواهد تاریخی که در بارهٔ زمان زندگی عبدالجبار خرقی داشتم بیشتر شده‌اند که در بخش نخست از این کتاب آنها را افزوده‌ام. همچنین ویرایش انتقادی یک بار دیگر با نسخه‌ها مقابله شد. در اینجا لازم است از دکتر معصومی همدانی و حمید بهلول تشکر کنم که با صبر و حوصلهٔ بسیار سراسر این متن را مجدداً خواندند و آن را با ترجمهٔ فارسی مقابله کردند.

این کتاب شامل یک مقدمه است که در چهار فصل تدوین شده است. در فصل نخست اطلاعات اندک ما از زندگی عبدالجبار خرقی و فهرست آثار او عرضه شده‌اند. تلاش شده است تا با استفاده از شواهد تاریخی که عمدتاً از میان آثار خرقی به دست می‌آید زمان نوشته شدن این آثار مشخص شود. همچنین آنچه از خرقی در آثار بعدی هیئت می‌توان دید در اینجا عرضه شده‌اند. فصل دوم در بارهٔ سنت هیئت‌نویسی است. پیشینهٔ یونانی این آثار، آثار متقدم هیئت در دورهٔ اسلامی، عرضهٔ دلیل بر اینکه منتهی الإدراک نخستین کتاب جامع هیئت است، هیئت‌نویسی در سدهٔ هفتم و بعد از آن و ساختار کتاب‌های هیئت مطالب اصلی این فصل هستند. در فصل سوم معرفی منتهی الإدراک آمده است، همچنین فهرست مطالب آن و شرح برخی از فصل‌های آن و مقایسهٔ آنها با دیگر آثار نجومی دورهٔ اسلامی در این فصل آمده‌اند. سرانجام در فصل چهارم نسخه‌های موجود از این کتاب معرفی شده‌اند و در بارهٔ روش تصحیح آن توضیحاتی آمده است. پس از این مقدمه ویرایش انتقادی متن و در پایان ترجمهٔ فارسی آن آمده‌اند. در اینجا باید از همهٔ کسانی که نقشی در فراهم آمدن این اثر داشته‌اند تشکر کنم. نخست یک بار دیگر باید از تمام زحمات دکتر معصومی همدانی تشکر کنم که معنای «استاد» را با درک محضر ایشان آموختم و امیدوارم دانشجوی خوبی برای ایشان باشم. از دکتر محمد باقری که پیش‌تر زحمت مشاورهٔ پایان‌نامهٔ دکتری بنده را بر عهده داشتند و در تهیهٔ نسخه‌های خطی بسیار کمک کردند تشکر می‌کنم. از پروفسور گرگ دیونگ در دانشگاه آمریکایی قاهره و آقای چکوتی در شهر فلورانس تشکر می‌کنم که در تهیهٔ نسخه‌های موجود در این دو شهر یاریم کردند. از سجاد نیک‌فهم خوب‌روان متشکرم که در خواندن اطلاعات مربوط به زیج‌ها کمک کرد و از او به همراه خانم فاطمه سوادی و آقای اسامه عشره از دانشگاه مک‌گیل کانادا تشکر می‌کنم که زحمت بازبینی ترجمهٔ انگلیسی مقدمه را عهده‌دار شدند و در این کار زحمت بسیاری کشیدند. از امیرمحمد

گمینی سپاسگزارم که متن اختیارات مظفری را که مشغول تصحیح آن است در اختیار من گذاشت. از یونس مهدوی و یونس کرامتی سپاسگزارم که در انجام کارهای فنی مربوط به صفحه‌آرایی یاریم کردند. از حمید بهلول تشکر می‌کنم که پس از تصویب این رساله به عنوان اولین اثر از مجموعه علم در ایران و اسلام زحمت بسیاری کشید. از آقای دکتر ایرانی، مدیر مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب تشکر می‌کنم که امکان انتشار این اثر را فراهم آوردند. از مجموعه همکاران انتشارات میراث مکتوب، به‌ویژه آقای خانی که در صفحه‌آرایی راهنمای من بودند سپاسگزارم.

در پایان باید از صبر و زحمات بسیار همسر سپاسگزاری کنم که چه در تمام مدت کار طولانی نوشتن رساله دکتری و چه در این چند سال که فراهم آمدن این کتاب به طول انجامید کج خلقی‌های مرا تحمل کرد و با حضورش پریشانی خاطر را از من دور نگاه داشت تا این کار به انجام برسد.

حنیف قلندری

بهمن ۱۳۹۸